

УДК 711.3

Попов А.С.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри управління земельними ресурсами та кадастру
Харківського національного аграрного університету
імені В.В. Докучаєва

ФРАГМЕНТАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

AGRICULTURAL LAND FRAGMENTATION

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено сучасний стан фрагментації земель сільськогосподарського призначення в Україні. Проведено аналіз наявних типів фрагментації земель. Найбільший негативний вплив на використання земель сільськогосподарського призначення мають фрагментація власності на землю та фрагментація землекористування. Зазначається необхідність аналізу фрагментації земель для кожного окремого випадку з врахуванням конкретних природних умов. Розглянуто і проаналізовано вплив фрагментації на умови використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення та ведення сільського господарства.

Ключові слова: фрагментація земель, сільськогосподарське призначення, земельна ділянка, землекористування, розмір, ефективність, використання.

АННОТАЦИЯ

В статье освещено современное состояние фрагментации земель сельскохозяйственного назначения в Украине. Проведен анализ существующих типов фрагментации земель. Наибольшее отрицательное влияние на использование земель сельскохозяйственного назначения имеют фрагментация собственности на землю и фрагментация землепользования. Отмечается необходимость анализа фрагментации земель для каждого отдельного случая с учетом конкретных природных условий. Рассмотрено и проанализировано влияние фрагментации на условия использования земельных участков сельскохозяйственного назначения и ведение сельского хозяйства.

Ключевые слова: фрагментация земель, сельскохозяйственное назначение, земельный участок, землепользование, размер, эффективность, использование.

ANNOTATION

The article deals with the current state of agricultural land fragmentation in Ukraine. The analyses of existing types of land fragmentation are presented. The study concludes that the biggest negative impact on the agricultural land use has fragmentation of landownership and land use fragmentation. The necessity of land fragmentation analysis for each case with regard to the specific environmental conditions is noted. The impact of land fragmentation on the conditions of agricultural land use and farming are reviewed and analyzed.

Keywords: land fragmentation, agricultural land, land parcel, land tenure, size, efficiency, use.

Постановка проблеми. Одну із визначальних ролей в економіці України відіграє сектор сільського господарства, в якому вирішальне значення належить землям сільськогосподарського призначення. Масова приватизація сільськогосподарських земель, реорганізація сільськогосподарських підприємств за принципом справедливого розподілу земель без врахування аспектів їх управління, проблеми в організаційно-територіальній системі землекористування призвело до неощадливого та нераціо-

нального використання земель. Нині в Україні працюють окремі агрохолдинги з усього світу з площами до 700 тис га в середньому з ЕВІТДА (аналітичний показник, що дорівнює обсягу прибутку до вирахування витрат за відсотками, сплати податків та амортизаційних відрахувань) на 1 га орендованих сільськогосподарських земель 275,7 дол. США. Проте 44,7% валової сільськогосподарської продукції виробляють невеликі господарства. Існує думка, що однією з причин такого становища є фрагментація (парцеляція) земель сільськогосподарського призначення, яка стає на заваді їх ефективного та раціонального використання з застосуванням сучасних технологій землеробства.

Іноземний та вітчизняний бізнес підтверджують інвестиційну готовність з метою більшого економічного освоєння земель сільськогосподарського призначення України, розвитку її інфраструктури, але лише за умови обґрунтованої територіальної організації землекористування господарства, його правового захисту, гарантії стабільності земельної політики. Тому варто розібратися, чи дійсно фрагментація земель є основною перешкодою у всіх наявних проблемах сільськогосподарського землекористування та ведення сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема фрагментації земель, які стоять на заваді ефективного використання сільськогосподарських земель та розвитку сільських територій, частково висвітлена у працях В.М. Кілочка [1], А.Г. Мартина [2], Л.В. Ткачук [3], А.М. Третьяка [4], А.М. Шворака [5]. На міжнародному рівні цій проблемі приділено увагу в працях: Р. Булларда (R. Bullard) [6], Т. ван Дійка (T. van Dijk) [7], Дж. Томаса (J. Thomas) [8] та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У вітчизняній науковій літературі вплив фрагментації земель на сільськогосподарське землекористування господарств і використання земель сільськогосподарського призначення згадується лише поверхнево, а сама її проблема ніколи не була основною метою дослідження. Так, нині не існує наукової праці, яка б комплексно проаналізувала вплив наявної фрагментації земель сільськогосподарського призначення на розвиток ринкових земельних відносин в Україні в загалі

та використання земель сільськогосподарського призначення зокрема. Саме цим і обумовлена актуальність даної проблематики.

Метою статті є дослідження фрагментації земель сільськогосподарського призначення в Україні та пов'язаних з цим явищем проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Раніше нами [9; 10] вже розглядалися теоретичні основи фрагментації земель і було з'ясовано, що під нею варто розуміти ситуацію, коли агроформування чи землекористування складається з кількох несуміжних між собою земельних ділянок, що перебувають у власності або/та на умовах оренди. У першу чергу фрагментацію земель варто розуміти як просторову проблему, але водночас розглядати її як багатозначний феномен. Залежно від того, який критерій обирається за «цілісність» землеволодіння/землекористування фрагментація земель буває чотирьох типів: фрагментація власності на землю, фрагментація використання земель, внутрішня фрагментація, а також відокремлення володіння від користування землею. Розглянемо ці критерії стосовно українських реалій використання земель сільськогосподарського призначення.

Безумовно, в Україні присутня фрагментація власності на землю, оскільки під час демонополізації державної форми власності на землю відбулося подрібнення сільськогосподарських земель за принципом справедливого розподілу і країна отримала 6,9 млн власників земельних ділянок з середнім розміром 4 га. Незважаючи на наявний мораторій на відчуження сільськогосподарських земель, процес подрібнення земельних ділянок (хоча поки що і віртуальне) у власності громадян продовжується через реалізацію права спадкування. За даними земельного обліку, кількість нотаріально посвідчених переходів права на земельну частку (паїв) шляхом успадкування становила вже близько 14% загальної кількості виділених паїв. При цьому в переважній більшості випадків земельні ділянки успадковують кілька спадкоємців. Це означає, що кількість власників земельних часток (паїв) є нині вже значно більшою, аніж на початку паювання земель державного земельного фонду.

Фрагментація власності на землю може ускладнюватися, якщо земельні ділянки малі за розміром, ділянки занадто віддалені одна від одної, частки кожного співвласника земельної ділянки при виділенні в натурі занадто малі для ведення сільського господарства. Але право власності на землю, згідно із державним земельним реєстром, саме по собі не дає повної картини про масштаби фрагментації, тому що вона не завжди показує реальні умови виділення та використання земельних ділянок на місцевості. На практиці відокремлені земельні ділянки можуть використовуватися об'єднано шляхом їх оренди. Так, нині в Держгеокадастрі зареєстрованими є лише 53% земельних ділянок

які можна побачити на Публічній кадастровій карті України. А інформація щодо землекористувачів (орендарів) земельних ділянок сільськогосподарського призначення взагалі відсутня. Варто зазначити, що сама по собі фрагментація власності на землю не є проблемою і не впливає на виникнення фрагментації використання земель принаймні безпосередньо.

Фрагментація використання земель характеризується кількістю землекористувачів (орендарів). Так, в Україні 31 млн га сільськогосподарських угідь знаходиться в користуванні майже 53 тис. землекористувачів. Але за такими даними не можна з впевненістю визначити чи впливають відособлені земельні ділянки на розвиток малих за розміром сільськогосподарських землекористувань чи на створення фрагментованих агроформувань. Тому, що один землекористувач може обробляти єдиним масивом велике за площею землекористування, яке представлено сукупністю земельних ділянок, або декілька несуміжних землекористувань (земельних ділянок), що перебувають у власності кількох землевласників, як єдине ціле землекористування.

З метою наглядного відображення наявних типів фрагментації земель в Україні скористаємося запропонованим Ф. Ремболдом (F. Rembold) [11] методом, який полягає у побудові двох кіл, радіус яких представлений кількістю землевласників та землекористувачів (рис. 1). При побудові радіусів кіл нами були використані лише дані щодо землевласників та землекористувачів земельних часток (паїв). До землекористувачів нами були віднесені як власники земель, які використовують свої та чужі земельні ділянки на умовах оренди, так і підприємства, які не мають у власності сільськогосподарських угідь.

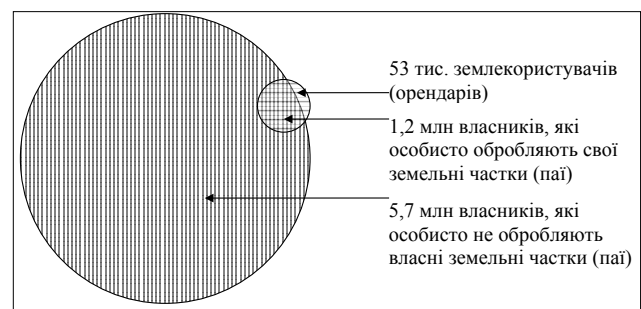

Рис. 1. Схематичне представлення фрагментації земель в умовах України

Джерело: розроблено автором за даними Держгеокадастру

Рисунок 1 лише підтверджує розвиненість і розповсюдженість орендних відносин в Україні, яка відіграє визначальну роль у використанні земель сільськогосподарського призначення. Наочне зображення відносин між власниками та користувачами земельних часток (паїв) дає нам змогу зробити такі висновки: 1) чим менша зона перекриття землевласників і землекорис-

тувачів, тим більша роль оренди; 2) зменшення кількості землевласників і землекористувачів та/або збільшення їх зони перекриття означає зменшення рівня фрагментації земель; 3) в Україні спостерігається фрагментація земель, яка характеризується відокремленням землевласників від використання їх власних земель.

На нашу думку, доцільно за таким же методом відобразити ситуацію щодо площ використання сільськогосподарських угідь цими ж землевласниками і землекористувачами (рис. 2).

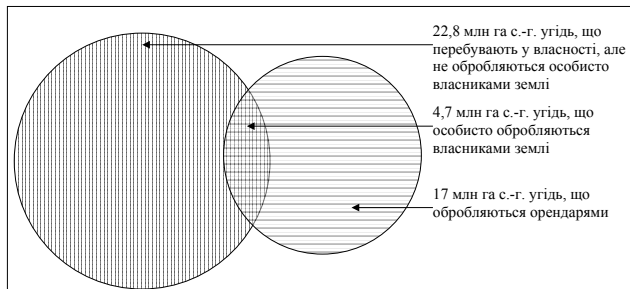

Рис. 2. Стан використання сільськогосподарських угідь землевласниками та землекористувачами по Україні

Джерело: розроблено автором за даними Держгеокадастру

Як бачимо, 17 млн га сільськогосподарських угідь знаходяться в користуванні 53 тис орендарів, а це становить 61,8% від загальної площі угідь, представлених земельними частками (паями), що перебувають у приватній власності громадян. Але такий метод не надає повної характеристики про існуючий рівень фрагментації земель, оскільки він базується на середніх площах землекористування сільськогосподарських підприємств, а не на кількості та розкиданості земельних ділянок, що входять до їх структури. Саме такі особливості показує внутрішня фрагментація земель. Внутрішня фрагментація земель традиційно виступає основним предметом вивчення експертів з консолідації земель з метою вираження важливості запровадження та проведення консолідації земель. Це обумовлено тим, що саме цей тип фрагментації впливає на ефективність ведення сільського господарства, якій нами буде присвячена окрема стаття.

У сучасній науковій літературі, спираючись на науково обґрунтовані рекомендації оптимальних площ сільськогосподарських підприємств в Україні від 800-1200 га на Поліссі до 2500-3000 га у степових регіонах, фрагментацію (парцеляцію) земель сільськогосподарського призначення часто пов'язують з основною перешкодою щодо формування сталих сільськогосподарських землекористувань господарств. Основним аргументом цього є те, що сучасні сільськогосподарські землеволодіння (земельні ділянки) у десятки разів менші за економічно доцільні, що створює значні перешкоди для проведення нового землеустрою на

еколого-ландшафтних засадах та виділення сівозмінних масивів. Із цим твердженням ми погоджуємося частково, лише в питанні проведення заходів з землеустрою, оскільки в першу чергу це передбачає врегулювання прав власності на землю та користування (про що мова піде далі). Але щодо економічної доцільності та розміщення полів сівозмін питання все це залишається дискусійним.

Сільськогосподарські підприємства та агрохолдинги успішно застосовують практику об'єднання земельних ділянок за рахунок їх оренди у єдині земельні масиви, що дає їм змогу за бажанням забезпечувати еколого-економічне обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь на термін оренди. Чому за бажанням? Тому що Законом України від 12.02.2015 № 191-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення ведення бізнесу (дерегуляція)» [12] скасована обов'язкова розробка та затвердження проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь і передбачають заходи з охорони земель для власників та користувачів земельних ділянок товарного сільськогосподарського виробництва. Натомість, впроваджена вимога щодо мінімального строку оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства та особистого селянського господарства на строк не менше 7 років. Отже, за дотримання цієї вимоги сільськогосподарськими підприємствами можна запроєктувати семипільну сівозміну та дотримуватися ротації сівозмін.

Щодо економічно доцільного розміру сільськогосподарських землеволодінь (земельних ділянок) в Україні, то, на нашу думку, не можна із стовідсотковою впевненістю стверджувати, що сучасні розміри земельних ділянок не придатні для ведення сільського господарства. По-перше, у світовій і Українській землевпорядній та економічній науці існує багато праць та емпіричних досліджень, які доказують пряму [13-16] або, навпаки, зворотну [17-20] залежність прибутковості (рентабельності, ефективності) ведення сільського господарства від розміру сільськогосподарського землеволодіння (землекористування). По-друге, натепер, за даними офіційної статистики, частка господарств населення (дрібні господарства) у виробництві валової продукції сільського господарства в Україні складає 44,7%, у т.ч. продукції рослинництва – 40,6%, тваринництва – 54,5%.

На нашу думку, розмір сільськогосподарського землеволодіння/землекористування в ринковій економіці є економічною змінною. Вирішальне значення повинне приділятися правовим та політичним засадам на основі яких окремі землевласники/землекористувачі (фермери) зможуть регулювати розмір землекористування відповідно до ринкових сигналів.

На проблематику економічної доцільності дрібних сільськогосподарських землеводін можна подивитися під іншим кутом – як впливає фрагментація земель на продуктивність (рентабельність, ефективність) ведення сільськогосподарського виробництва. Оскільки питання фрагментації земель для України досить нове та недосліджене, для цього було проведено емпіричне дослідження наукових праць зарубіжних учених. Отже, дослідження, у яких використовуються методи виробничої функції, показують негативний вплив фрагментації земель на виробництво сільськогосподарської продукції, а результати досліджень ґрунтовані на використанні множинного регресійного аналізу не показують ніяких негативних наслідків. Такі результати емпіричних досліджень впливу фрагментації земель на ефективність ведення сільськогосподарського виробництва на сьогодні для умов України не є характерними, оскільки на території України внутрішня фрагментація сільськогосподарських землеводін та землекористувань практично відсутня або немає суттєвого впливу на ведення сільського господарства внаслідок суцільної оренди земель.

Нерідко негативний вплив фрагментації земель на ведення сільського господарства пов'язують з позбавленням землевласників економічної можливості застосовувати сучасні агротехнології і техніку, придбавати засоби хімізації й автоматизації сільського господарства, новітню сільгосптехніку, впроваджувати системи управління якістю доходів тощо [1; 21]. Але якщо проаналізувати емпіричні дослідження зарубіжних учених, то не завжди фрагментація перешкоджає запровадженню механізації сільськогосподарського виробництва та підвищенню врожайності сільгоспкультур. Це пов'язано в першу чергу з особливостями місце розташування роздрібнених земельних ділянок і для яких сільськогосподарських цілей вони використовуються. А тому, такий вплив фрагментації земель повинен бути детально досліджений для кожного окремого випадку. Окрім того, фрагментація земель може бути обумовлена природними умовами де об'єднання земельних ділянок практично неможливо.

Фрагментація власності на землю та користування земель істотно перешкоджає залученню довгострокових інвестицій у сільське господарство та розвитку інфраструктури, оскільки земельні масиви розділені між десятками або навіть сотнями окремих землевласників, кожен з яких є незалежним при вирішенні питань використання належної йому земельної ділянки сільськогосподарського призначення. Особливо це гостро стосується господарств із меліоративними (зрошувальними або осушувальними) системами, правовий статус яких досі невирішений. В Україні нині налічується близько 2,1 млн га зрошуваних та 3,3 млн га осушених земель, з них: 26% внутрішньогосподарських меліоративних систем перебуває на

балансі сільгоспвиробників, 71% – у комунальній власності та 3% – у державній власності [22, с. 76]. Тобто виникла ситуація, коли землі під меліоративними системами належать одним власникам, а сама інженерна інфраструктура – іншим. Такі умови унеможливають належне утримання меліоративних систем і реалізацію комплексного територіально-виробничого підходу щодо їх використання, тим самим не дозволяючи у повному обсязі реалізувати природний продуктивний потенціал земель сільськогосподарського призначення.

Окрім того, фрагментація земель роз'єднала зв'язки між екологічними комплексами, а саме відособивши землю від водних і лісових ресурсів та інфраструктурних об'єктів. Це стримує та перешкоджає проведенню заходів щодо охорони та раціонального використання земельних, водних і лісових ресурсів, консервації деградованих та малопродуктивних земель, розвитку сільського господарства та аграрного бізнесу, а також сприяє деградації ґрунтів та інших екосистем.

Фрагментація земель призвела до невикористання за цільовим призначенням близько двох мільйонів гектарів земельних ділянок сільськогосподарського призначення внаслідок перебування їх у власності пенсіонерів та осіб перед пенсійного віку – найменш економічно активної частини сільського населення – які не мають належних професійних знань та навичок, фінансових та фізичних можливостей займатись землеробською роботою. Ця ситуація усугубляється отриманням цих земельних ділянок у спадщину особами, які проживають не за місцем розташування земельної ділянки та не мають наміру займатися сільськогосподарським виробництвом власноруч і приймати участь в управлінні цим земельним активом, що відповідно зумовлює невикористання земель сільськогосподарського призначення.

Варто згадати про проблему відумерлої спадщини – ситуація, коли після смерті власника земельної ділянки спадщина на землю не переоформляється. Таким чином, виникає «нічия» земля. Враховуючи демографічну ситуацію в країні, можна припустити, що з часом площі таких земель будуть зростати. Відповідно, виникають із цим проблеми у орендарів таких земельних ділянок, які «острівками» з'являються на орендованих земельних масивах. Орендарі не мають, навіть при бажанні, законних підстав звернутися до жодного органа державної влади чи органа місцевого самоврядування для оформлення права оренди чи іншого права користування на земельні ділянки відмерлої спадщини. Відповідно, будуть поступово зростати і втрати через неоформлене право користування такими «нічийними» земельними ділянками, що призводить до щорічних значних недонадходжень до місцевих бюджетів унаслідок того, що такі земельні ділянки використовуються безоплатно. За діючим цивільним

законодавством, «нічийні» земельні ділянки повинні переходити у власність місцевих громад, але на практиці цей механізм дуже недосконалий і неефективний.

Аналогічна проблема вкраплення у земельні масиви стосується невитребуваних паїв. Ця ситуація пов'язана з неотриманням сертифікатів на земельні паї під час проведення земельної реформи в Україні близько 100 тисячами осіб, які мали на це право. Так, утворилося приблизно 400 тисяч гектарів нерозподілених, або так званих невитребуваних паїв.

Негативні наслідки фрагментації земель власності повною мірою відчувають на собі сільськогосподарські підприємства та агрохолдинги в питанні обов'язкової державної реєстрації права оренди на земельну ділянку. А це одна із найбільш поширених проблем у сільськогосподарському землекористуванні. Беручи до уваги, що в їх оренді перебувають сотні або навіть тисячі земельних ділянок, сільгоспідприємство мусить кількисот разів звернутися до Державної реєстраційної служби України до державного реєстратора прав на нерухоме майно, щоб подати на реєстрацію усі договори оренди. Як показує практика, на це потрібно потратити від півроку до одного року. Також це збільшує вартість транзакційних витрат на оформлення прав користування земельними ділянками. Можна припустити, що не всі сільськогосподарські підприємства доводять дану роботу до кінця, а тому до них можуть виникнути питання з боку податкових органів.

Фрагментація земель сільськогосподарського призначення призвела до того, що власники земельних ділянок сільськогосподарського призначення навколо великих міст та у рекреаційно-привабливих регіонах не розглядають сільськогосподарське використання як найбільш ефективне, а тому їх не використовують і намагаються змінити цільове призначення на більш ефективне (для житлової, комерційної, промислової забудови тощо).

Фрагментація власності на землю та користування земель може стати проблемою для отримання землевласниками кредитів через малий розмір землеволодіння (земельної ділянки), тобто через відсутність наявного активу в якості забезпечення кредиту. Тому банки можуть відмовити у наданні невеликого кредиту, оскільки не будуть впевнені в отриманні невеликого прибутку від компенсування своїх втрат і ризиків пов'язаних з наданням кредиту. Також при наданні кредиту банки враховують виробничі ризики пов'язані з фрагментацією сільськогосподарського землеволодіння/ землекористування – розташування більше ніж в одному місці (складається з декількох земельних ділянок). Звісно, що такий негативний вплив фрагментації земель в Україні можна буде спостерігати лише після зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення та визнання земельних ділянок товаром.

Наявна фрагментація власності на землю та землекористування разом із відчуженням землевласників від земельних ділянок сільськогосподарського призначення у процесі тотальної їх оренди є головною причиною поступового соціально-економічної занепаду сільських територій та зниження престижності «сільського способу життя» серед молоді. Саме тому необхідно виявити потенційні можливості для подальшої фрагментації земель сільськогосподарського призначення з метою визначення заходів щодо попередження її подальшого розвитку.

Висновки. Провівши аналіз наявної фрагментації земель сільськогосподарського призначення, можна зазначити, що у сучасних умовах використання земель основну проблему представляють фрагментація власності на землю та фрагментація землекористування. Внутрішня фрагментація не представляє на сьогодні суттєвої перешкоди для ефективного використання земель сільськогосподарського призначення господарствами через високу частку орендованих земель і потребує більш детального дослідження. В Україні феномен фрагментації земель представляє серйозну проблему у таких сферах, як захист прав власності та користування на землю, розвитку інфраструктури, реєстрації прав користування на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, залучення довгострокових інвестицій, охорони земель, використанням земельних ділянок не за цільовим призначенням, отримання кредитів, відчуження землевласників від земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Аналіз цих проблем дозволяє визначити пріоритетні напрями подальшого розвитку земельної політики до яких можна віднести: прийняття законодавства щодо визначення правил економічного обороту земельних ділянок сільськогосподарського призначення, обмеження мінімальних розмірів земельних ділянок, консолідації земель сільськогосподарського призначення, попередження подальшого подрібнення земельних ділянок.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Кіпочко В.М. Земельна реформа і необхідність консолідації земель у сільському господарстві // Землеустрій і кадастр. – 2009. – № 2. – С. 18-20.
2. Мартин А.Г. Проблеми орендних відносин у сільськогосподарському землекористуванні / А.Г. Мартин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zsu.org.ua/andrij-martin/99-2011-10-04-14-34-10>.
3. Ткачук Л.В. Консолідація земель: ефективне використання та охорона в умовах трансформації земельних відносин : монографія / Л.В. Ткачук. – Львів : Львів. нац. аграр. ун-т, 2009. – 249 с.
4. Третяк А. Основні напрями змін та удосконалення державної земельної політики в Україні / А. Третяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD107_ukr_6.pdf.
5. Шворак А.М. Теоретичні основи консолідації земель: зміст,

- мета, завдання, принципи / Шворак А.М. // Землеустрій і кадастр. – 2008. – № 4. – С. 11-13.
6. Bullard R.K. Reclamation of Abandoned Land Leading to Sustainable Development / Dixon-Gough R.W. (ed.) // Land Reform and Sustainable Development. – Aldershot, Ashgate Publishing Ltd., 1999. – P. 287-300.
 7. van Dijk T. Dealing with Central European Land Fragmentation: Doctoral Thesis / van Dijk Terry. – The Netherlands: Uitgeverij Eburon, 2003. – 219 p.
 8. Thomas J. Property rights, land fragmentation and the emerging structure of agriculture in Central and Eastern European countries / J. Thomas // *electronic Journal of Agricultural and Development Economics*. – 2006. – Vol. 3, No. 2, – P. 225-275.
 9. Попов А.С. Фрагментація земель у розвитку земельних відносин / А.С. Попов // *Економіка АПК*. – К., 2015. – № 7. – С. 51-58.
 10. Попов А.С. Фрагментація землекористування: поняття, зміст, переваги та недоліки / А.С. Попов // *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель* – К. : Медінформ, 2012. – № 1-2. – С. 100-108.
 11. Rembold F. Land fragmentation and its impact in Central and Eastern European countries and the Commonwealth of independent states [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep/005/Y8999T/y8999t0i.htm>.
 12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення ведення бізнесу (дерегуляція) : Закон України від 12.02.2015 р. № 191-VIII / *Голос України*. – Офіц. вид. – 2015. – № 61.
 13. Амбросов В.Я., Маренич Т.Г. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // *Економіка АПК*. – 2007. – № 6. – С. 15-18.
 14. Онищенко О. Соціально-економічна природа і розміри сільськогосподарських підприємств / О. Онищенко // *Економіка України*. – 2000. – № 6. – С. 58-68.
 15. Zaibet L.T., Dunn E.G. Land Tenure, Farm Size, and Rural Market Participation in Developing Countries: The Case of the Tunisian Olive Sector / L.T. Zaibet, E.G. Dunn // *Economic Development and Cultural Change*. – 1998. – Vol. 46(4). – P. 831-848.
 16. Helfand S., S. Levine E. Farm size and the determinants of productive efficiency in the Brazilian Center-West / S. Helfand, E.S. Levine // *Agricultural Economics*. – 2004. – № 31. – P. 241-249.
 17. Дем'яненко С., Галушко В. Ефективність сільськогосподарських підприємств і зростання продуктивності в сільському господарстві / С. Дем'яненко, В. Галушко. – К. : Інститут економічних досліджень та політичних консультацій в Україні, 2003. – 8 с.
 18. Збарський В.К. Проблеми кооперування селянських господарств у працях М.Д. Кондратьєва / В.К. Збарський // *Економіка АПК*. – 2004. – № 11. – С. 42-47.
 19. Barrett C.B. On price risk and the inverse farm size-productivity relationship / C.B. Barrett // *Journal of Development Economics*. – 1996. – № 51(2). – P. 193-215.
 20. Hanstad T. Are smaller farms appropriate for former Soviet Republic? / T. Hanstad // *RDI Reports on Foreign Aid and Development*. – Seattle : Rural Development Institute, 1998. – № 97. – 13 p.
 21. Мірошніченко А.М., Юрченко А.Д. Загрози парцеляції земельного фонду в аграрній сфері / А.М. Мірошніченко, А.Д. Юрченко // *Земельне право України*. – 2006. – № 8. – С. 27-29.
 22. Дідковська Л.І. Європейський досвід у сфері охорони земельних і водних ресурсів при проведенні гідромеліоративних заходів / Л.І. Дідковська // *Dynamika Naukowych Badan* – 2015 : *Materiały XI Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, 07-15 lipca 2015 roku.* : *Ekonomiczne nauki*. – *Przemysł*. – 2015. – Vol. 1. – P. 72-78.